

ORHUN YAZITLARINDA HITAP BİÇİMLERİNİN TOPLUMSAL DİLBİLİM AÇISINDAN BİR ANALİZİ

OĞUZ, Betül Bülbül
TÜRKİYE/TURÇIЯ

Bu çalışmada **Orhun Yazıtlarında**¹ geçen ünlem, seslenme ve hitap biçimleri ele alınacaktır. Ancak bu ele alış ve inceleme kısmına geçmeden, ünlem ve hitap biçimlerini tanımlayıp bu konular hakkında kısa bir ön bilgi vermek gerektiği kanaatindeyiz.

‘Herhangi bir konuşmaya ya da yazılı bir metne başlarken söz konusu metnin hedef seçtiği alıcı grubuna ilişkin seslenme şekilleri’ olarak tanımlayabileceğimiz hitap biçimleri, dil içerisinde önemli bir yere sahiptir. Seslenme, alıcının ismi ya da isimleri kullanılmadan önce bir nida ya da ünlem vasıtasıyla daha vurgulu bir hâle getirilebilir. ‘*Ey ahali*’ gibi. Burada vericinin hitap için seçtiği hedef kitlenin ya da alıcının adı *ahali* iken, dikkat çekme isteği *ey* ünleminin kullanılması ile vurgulanmış olur. Elbette *ey* ünlemini kullanmaksızın *ahali* sözcüğündeki vurgu ve ses tonunun ayarlanması da alıcının aynı oranda dikkatini çekebilir. Hitap biçimleri genelde ünlemlerle birlikte kullanılırlar. Ancak ünlemlerden bağımsız olarak kullanılmaları da mümkün olduğundan ünlemler ve hitap biçimleri hem ayrı ayrı birer konu başlığıdır, hem de ünlemleri içeren hitap biçimleri tek başına kapsayıcı bir konu olma özelliğini taşıyabilmektedir.

Ünlemlerin, tek başına ele alındıklarında dilde önemli bir yere sahip oldukları görülür. Birçok dilbilimci “ünlemlerin sonradan sözcüklere dönüştüğünü, çeşitli kavramları karşıladığını” (Aksan, 2000: 96) düşünerek, dilin doğuşuna ilişkin teorileri arasında ünlemlere de yer vermişlerdir.² Elbette, “kavga eden vahşinin uluması, bunun onun duyduğu acının yanlamasına ifadesi olmaktan çıkıp, ‘boğuluyorum’ cinsinden bir yargı veya açıklama değeri kazanması durumunda gerçek hâline gelmektedir.” (Foucault, 1994: 148) Bu gerçeklik, iletişimin dildeki

¹ Bu bildiriye incelenen Orhun Yazıtları metinlerinde Talat Tekin’in yayımladığı “**Orhon Yazıtları**” isimli eser temel alınmıştır. (Tekin, 1988) Ayrıca bildiri içerisinde yazıtlardan alınan örneklerin ardından sayfa numarası verilmeksizin, örneğin hangi yazıtın, hangi yüzünden ve hangi satırdan alındığı kısaltmalarla verilecektir. Kısaltmalar bildiri sonunda verilmiştir.

² Burada konumuz doğrudan dilin doğuşu teorisi içerisindeki yeri olmadığında bu teoriye ilişkin ayrıntılı bilgiyi birkaç kaynakça ve kısa bilgi vermekle yetineceğiz. Kısaca belirtmek gerekir ki, bu teori farklı adlandırmalarla ele alınmıştır. Birkaç örnek gerekirse; Özcan Başkan ‘hav-hav teorisi’ başlığı altında kelimelerin birçoğunun taklit ve ünlemekle meydana geldiğini belirtir. (Başkan, 1968: 143-156) Diğer kaynaklarda geçen ‘poh-poh teorisi’ başlığı altında verilen bu teoriye göre ise, dil başlangıçta, şaşkınlık korku, memnuniyet, acı ve benzeri duyguları ifade eden haykırışlardan doğmuştur. (Zerzan, 2000: 72)

belirleyiciliğinden kaynaklanmaktadır. Dilin erken dönemlerinde ise ünlemler “uyarı niteliğinde bir rol üstlenmiş ve mesaj iletmedeki ağırlıklarını arttırmış olabilirler. Ünlemlerdeki mesaj iletme, bir süre sonra dildeki kullanımıyla “mesaj iletme kadar dikkati üzerine çekmek işlevi de kazanmıştır.” (Corballis, 2003: 203)

Zaman içerisinde ünlemlerin ve ayrı bir başlık olarak hitap biçimlerinin, gerek adlandırılmalarında gerekse de sınıflandırılmalarında farklı teklifler ortaya atılmıştır. Ayrıca, seslenme biçimlerinin ve ünlemlerin birlikte kullanılması alışkanlığı konunun gramerler içerisindeki yerini de tartışmalı hâle getirmiştir. Dildeki gramer yapılarının isimler ve fiiller, diye iki ana başlık altında incelenmesi geleneğinde ünlemler isim ana başlığı altında yer almaktaydı. Ancak zamanla ünlemlerin anlamlı mı, anlamsız mı oldukları gibi sorularla başlayan tartışmalar beraberinde ünlemlerin isim ve fiillerin yanı sıra ayrı bir başlık altında değerlendirilip değerlendirilemeyeceği ve görevli kelime mi yoksa edat olarak mı değerlendirilmesi gerektiği gibi sorular tartışma konusu olmuştur. Buradaki konumuz ünlemlerin dildeki yeri ve kendi içindeki sınıflandırılması olmadığından bu konuya ayrıntılı bir şekilde yer vermeyeceğiz ancak kısa bir hatırlatma açısından dipnotta verilen belirli kaynakların yararlı olacağı kanaatindeyiz.³

Elbette ister ilkel biçimleriyle isterse de bugün konuşulan haliyle olsun hem ünlemler hem de sesleniş biçimleri yeryüzündeki coğrafik konular, toplumların kültürel birikimleri gibi birçok ögeye göre farklılık göstermektedir. Bu farklılıklar hem seslerin bir araya getirilmesi açısından, hem de kullanılan ve öncelik atfedilen kelimelerle ilgilidir. Burada öncelik atfedilen kelimeler demekle, genel olarak tabir ettiğimiz tamlamayı açacak olursak; ünlemin ardından seslenilen kişi veya toplulukta önce özel isim mi kullanılmış, yoksa sıfat ya da zarflarla tamlama mı yapılmış, seslenilen toplulukta hiyerarşi gözetilmiş gibi soruların cevaplarını sayabiliriz. Bizim ele alacağımız Türklerin elimizdeki “ilk yazılı eseri” (Ergin, 1999: XIV) sayılan⁴ **Orhun Yazıtlarındaki (Bilge Kağan Yazıtı: 735 – Kül Tigin Yazıtı: 732 [Tekin, 1988: 3])** ünlemler ve sesleniş biçimleri ile bugün konuşulan Türkçenin lehçelerinde yer alan sesleniş biçimleri de elbette yukarıdaki sebeplere bağlı olarak farklılık gösterebilmektedir.

³ Bu güne kadar yazılan Türkiye Türkçesi gramer kitapları içerisinde ünlemlerin sınıflandırılması ve gramer içerisinde ele alındıkları yerler sıklıkla farklılık göstermiştir. Bu noktada kendilerinden önceki bilgileri derli toplu vermeleri ve yeni bakış açıları sağlaması bakımından Zeynep Korkmaz’ın **Türkiye Türkçesi Grameri** (Korkmaz, 2003: 1139-1191) ve Doğan Aksan’ın koordinatörlüğünü yaptığı **Sözcük Türleri**, kitaplarının yeri önemlidir. Ayrıca Türk Dil Kurumunda gerçekleştirilen gramer içerisindeki sorunların değerlendirildiği **Türk Gramerinin Sorunları** (Ankara 1999) kitabının ikinci cildinde farklı Türkologlara ait değişik fikirlerin konuya bakış açısını genişleteceği kanaatindeyiz.

⁴ “Türk toplumuna ait eldeki ilk yazılı örnek 687-692 yıllarında yazılmış altı satırlık **Çoyr Yazıtıdır.**” (Şirin, 2004: 565) Ancak Köktürk Yazıtları kapsamlı olmaları ve Türk isminin ilk kez geçtiği eser olmaları açısından ilk eser olarak kabul edilmişlerdir.

Şüphesiz **Orhun Yazıtları**, 1889 yılında Yadrintsev tarafından keşfedilmesi (Johansen, 2002: 11), 1893 yılında Thomsen tarafından bir sunumla çözümlendiğinin ilanı (Thomsen, 1993: II) ve 1894 yılında W. Radloff tarafından çözümlenip yayımlanmasının (Ölmez, 1998: 119) ardından çok farklı konu başlıkları ile mercek altına alınmış olsa da üzerinde çalışılacak konu ve kitabeler hakkında sorulacak soruların sayısı her geçen gün artmaktadır. **Orhun Yazıtlarının** Türklerin ilk yazılı belgesi olma özelliğini taşıyor olması elbette Türkçe'nin tarihinin **Orhun Yazıtları** ile başlatılmasını gerektirmez. Günümüzden yüzyıllar öncesinde yazılmış bu *bengü taşların* sahip olduğu sözcükler, dilbilimin bir dilin gelişiminde hangi noktada olduğunu belirten kıstaslar içerisinde değerlendirildiğinde Türk dilinin yaşı konusunda aydınlatıcı bilgilere ulaşılabilmektedir. Bu konuda bir örnek vermek gerekirse; kelimelerin yan anlam kazanmaları elbette o kelimenin işlevi ve kullanım alanının giderek genişlemesi ile paralellik arz eder. Bu anlam genişlemesi sürecinde eklerden yararlanılması ya da yararlanılmadan anlamın değiştirilmesi söz konusu olabilir. Bu durumda bir kelime üzerinde toplumsal mutabakatın sağlanması gerektiği göz önüne alınırsa belki sadece *yolluğ* kelimesi dahi Türkçenin, yazıtların yazıldığı dönemden ne kadar geriye götürülebileceğinin göstergesi olabilmektedir. Türk dilinin yaşının hesaplanması konusunda kapsamlı bir araştırma yapan Osman Nedim Tuna, "Türk dilinin yaşı en pinti hesaplara göre 8500'dür" demektedir. (Tuna, 1997: 49) Keza, Doğan Aksan, Türk yazı dilinin eskiliğini dilbilim ölçütlerine göre değerlendirdiği bir makalesinde; "bir dilde aynı kavram alanına giren, aynı kelime ailesine ait olan ve ancak başka öğelerden sonra meydana gelebilecek kelimeler, o dilin en eski ürünlerinde geçiyorsa, bu durum dilin eskiliği ve yazı dili hâline gelişiminin tarihini kestirmede yardımcı olabilir." (Aksan, 1972: 253-261) demekte ve çeşitli örneklerle Türk yazı dilinin eskiliğini ortaya koymaktadır.

Kitabelerin dil açısından değerlendirilmesindeki bir başka konu da sözvarlığıdır. Elbette 2,5 metrelik bir taşa yazılmış kelimelerin toplamı Türkçe'nin o dönemdeki söz varlığını tamamıyla ifade etmemektedir. Burada insanların tıpkı toplumlar gibi konuştukları dilde bildikleri ve kullandıkları söz varlıklarının neyle işgal ettikleriyle birebir ilgili olduğu göz ardı edilmemelidir. Örneğin sadece *ses* kelimesi dahi kişinin uğraştığı alanların içerisinde farklı anlamlar ifade edebilmektedir ve kullanım sıklığını da ona göre belirlemektedir. Bir dilbilimci ile bir müzikologun *ses* kelimesinden anladıkları ile bir cerrah ile bir dilbilimcinin *ses* kelimesinden anladıkları ve kullanım sıklığı elbette farklıdır. Bu noktada yazıtların yazılmasını sağlayan kişilerin o dönemde üst düzey devlet yöneticisi olmaları her şeyden önce Türklerin "*ordu-millet*" (Kafesoğlu, 2002: 283) olması ve devrin şartlarının da hesaba katılmasıyla yazıtlarda kullanılan kelimelerin Türkçenin o dönemdeki sözvarlığından nasıl bir çeşni sunacağı konusunda ipucu vermektedir. Elbette bir kağanın yazdırdığı bir kitabede gerek fiil ve isimlerin

kullanılma sıklığı ve oranı, gerekse kullandığı kelimeler ve belki de sergilediği dil bilgisi, yazım biçimleri de o dili yansıtacaktır. Bu durumda kitabelerde, örneğin çiçek adlarının kullanılmaması bize Türklerin o dönemde bitkilerden habersiz yaşadığını göstermez. **Bilge Kağan** ve **Kül Tigin Yazıtı**'nda hiçbir çiçek adı kullanılmamıştır. Oysa *orman* kelimesi *Ötüken Ormanı* nedeniyle sık sık kullanılır. Türklerde ormanın önemi sınırların ormanla belirtilmesi⁵ yazıtlarda da vurgulanır. Ormanı yaşam alanı olarak belirleyen ve ormanın kendi kültürüyle doğrudan bağlantılı bir halkın, ormandaki ağaç, bitki ve çiçeklerden haberdar olmaması bu canlılara ilişkin kelime hazinesinden yoksun olduğu düşünülemez. Dolayısıyla yazıtların içerdiği söz varlığı anlatılan konuların ve yazarın ya da yazdırıcıların diline ve söylev biçimlerine aittir. Yazıtların dilinin, bir dilin yaşını hesaplamada bir temel öge olarak kullanılması konusunda Muharrem Ergin; “Türk yazı dilinin başlangıcını miladın ilk asırlarına çıkartan delil” (Ergin, 1999: XIV) demekte, Hüseyin Namık Orkun da bu konuda kullanılan alfabeyle göz önüne alarak; “...bu yazıtların kıdemini ne Rus âlimlerinden Bartholdt ve ne de diğerleri gibi VIII. yüzyıldan birkaç asır öncelere değil bundan çok evvelki çağlara kadar çıkarmamız icap eder. Elimizdeki sarıh vesikalara göre Türkler daha doğu-Hunları zamanından beri muhaberatta bulunmakta idiler. Binanaleyh bu alfabenin kıdemini tereddüt etmeden elimizdeki yazıtların yazıldığı tarihten iki üç asır evveline kadar çıkarabiliriz.” (Orkun, 1987; 199) demekle fikrini ortaya koymaktadır. Yine Türk yazı dilini ele alan A. M. Gabain; “Kök Türk yazısı İsa'da sonraki yedinci yüzyıldan beri veya hatta belki biraz daha önceden beri kullanılmaktadır.” diye belirtir. (Gabain, 1959: 311) Zeynep Korkmaz ise, Eski Türkçe'nin ek yapısındaki özelliklerini incelediği çalışmasında “Türkçenin ekler bakımından Eski Türkçede ulaşılmış olduğu çeşitlilik ve gelişmişlik merhalesi ile Eski Türkçeden bugüne uzanan değişme ve gelişme merhalelerini göz önünde bulundurunca, eldeki verilere göre, biz bu sürenin 2500-3000 yıl daha gerilere götürülebileceği görüşündeyiz.” (Korkmaz, 1994: 370) der. Ahmet Bican Ercilasun ise “Türkçenin ilk verilerinin MÖ 2000-3000 arasına çıkmakta” olduğunu belirterek, Türkçe'nin yaşını günümüzden “4000-5000 yıl geriye”⁶ götürmektedir. Sadece yazıtlardaki söz varlığının baz alınmasına dönecek olursak, bu konuda Doğan Aksan'ın fikirleri önem taşımaktadır. Aksan da **Orhun Yazıtları**ndaki söz varlığının 900 kadar olduğu ve bu sayı içerisinde soyut anlam kazanmış kelimelerin önemli bir yeri olduğunu belirtmektedir. Aksan ayrıca kitabelerdeki sözvarlığına dayanarak Türkçenin yazı dilinin oluşması sürecini 2 bin yıl öncesine götürülebileceğini iddia etmektedir. (Aksan, 2000: 80)

⁵ “*türük : kağan : Ötüken : yış : olursar : ilte : buñ yok*” – “Türk(lerin) hakanı Ötüken dağlarında oturur (ve oradan hükmeder) ise ülkede (hiçbir) sıkıntı olmaz.” (KT G - 3), “*il tutsık : yir : Ötüken : yış ermiş*” – “(Türk halkının yurt edineceği ve) yönetileceği yer Ötüken dağları imiş! (KT G - 4)

⁶ <http://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20TURK%20DILI/7.php>.

Diğer bir konu ise kitabelerin yazıldığı dönemin unutulmaması gereğidir. Er nihayetinde biz bu kitabeleri çalışmamızı hazırlarken 2007 yılında okuyor ve değerlendiriyoruz. Her ne kadar sosyoloji, antropoloji, etnoloji, tarih gibi bu ve pek çok yan bilim dalları bir enstrüman olarak bakış açımızı oluşturmada zenginlik ve genişlik sağlasa da hem bizim hem de diğer art zamanlı çalışmaların belki de en büyük handikabı içinde bulunduğumuz yılın düşünce dil ilişkisi, toplumsal yapısı ile yüzyıllar öncesine bakıyor olmasıdır. Bu noktada art zamanlı çalışmaların objektifliği ve veri değerlendirilmelerinin sağlıklı olup olmadığı ayrı bir yazı konusudur. Burada handicap denmesi şöyle önemlidir ki, elbette sağlıklı ve objektif çalışma yapılamayacağı kanısı hiçbir çalışma yapılamayacağı ve yapılmaması gerektiği anlamına gelmemektedir. Yalnızca burada vurgulamak istediğimiz şey, ilerleyen satırlarda anlatacağımız ve değerlendireceğimiz yazıtlarda da tıpkı dile ilişkin bazı noktalarda karanlıkta olan kelime ya da sesler olduğu gibi duygu ve düşünce anlamında da şimdiki toplumun öfke, sevinç, keder anlayışı ile o dönemdeki algıların farklılığının göz ardı edilmemesidir.

Orhun Yazıtlarının barındırdığı konu ve yazılma ya da yazdırılma sebebine ilişkin birçok tahmin ya da çıkarımda bulunulmuştur. Genelde bu yorumlarda Türklerin *ordu-millet* olmaları, yazıtların üst düzey devlet erkânı tarafından yazılması ve yazdırılmasından dolayı güç, iktidar, erk gibi çağrışımları öne sürülmüş ayrıca, kitabelerde anlatılan yoğun savaş ve sefer ve tarihi bilgilerden dolayı askeri bir yazıt ya da “mezar yazıtı olarak değerlendirilmiş ve edebî sanatlardan yoksunluğu ifade edilmiş”tir. (Tezcan: 1978; 279) Elbette tüm yorumlarda ortak nokta gelecekteki halkına seslenen bir kağından söz edilmesidir.

Ancak burada, bizim yazıtları okuma ve değerlendirme biçimimiz kadar, yazıtlara hangi noktadan ve hangi duygularla baktığımız, daha doğrusu nasıl ele aldığımız da büyük önem taşımaktadır. Günümüzde yan anlam kazanmış bir söz kalıbı olarak “sıtır arası” kelimelerinin bu noktada önemli olduğunu belirtmek gerektiğini düşünmekteyiz. Evet, yazıtlar bir kağan tarafından yazılmış ve/veya yazdırılmıştır ve devlet hassasiyeti, askeri zaferler tarihi ve ekonomik olarak ayrıntılı biçimde işlenmiştir.

Yazıtları okuma sürecinde tıpkı bir cerrahın bir hastasının ölmesinin arkasında biten bir hayatı, iki sesle; *ex* kelimesi ile çoğu zaman bize gaddarca gelen bir şekilde dile getirmesi gibi bizim için de ele alınan metinlerde seslere, kelimelere, söz dizimine bakarak uzmanca bir yaklaşım, meslek hastalığı hâlini almış bulunmaktadır. Oysa amatörce de diyebileceğimiz bir şekilde hislerin ve metinle aramızdaki duygusal etkilenmelerin de yapılacak yorumlarda dozunda kullanıldığı takdirde önemli olacağını düşünmekteyiz. zannımızca bu bilimsel olmayan bakış açısının kaybolması beraberinde uzmanca yaklaşımlarda da tahribatlar meydana getirecektir.

Sonuç olarak Orhun Yazıtlarını okuduğumuzda bu güne kadar öğrendiğimiz; kronolojik, tarihi bilgilere, coğrafi ve sosyolojik okumalara, eserde yer alan millî mücadele hadiselerindeki anlatım yoğunluğuna rağmen satır aralarındaki seslenmelere ve hitaplara dayanarak; bundan yüzyıllarca yıl önce bir bozkırın ortasında tek başına yalnız, kaygılı, endişeli bir adam görmekteyiz. Bir kağanın ama ondan önce bir insanın, taşlara kazınacak kadar yoğun duygularının bir kağan hissiyatından çok babalık merhametinden doğduğuna inanmaktayız. Bu öylesine yoğun bir babalık hissidir ki; yalnızca kendi oğul ve torunlarına değil, yüzyıllar sonrasına kadar uzanan bir endişeyi kapsayabilmektedir. Bu yönüyle **Orhun Yazıtları** tüm bilimsel değerlendirmelerden önce son derece romantik ve şefkat abidesi bir metin olarak da ele alınmalıdır.

Daha önceleri Ahmet Bican Ercilasun, “**Köl Tigin Yazıtı** Bir Nutuk Metni midir?” başlık makalesinin girişinde Bilge Kağan’ı tahtına oturmuş ve etrafında; Kül Tigin Kitabesi’nin girişinde belirtilen hiyerarşi sırlamasıyla beylerin oturduğu bir söylev metni tasvir etmiştir. (Ercilasun, 94: 31) Ahmet Bican Ercilasun, ilgili metnin sonunda çeşitli maddelerle incelediği **Kül Tigin Yazıtı**’nın bu kıstaslara uyduğunu ve bir nutuk metni olduğunu belirtir. Ercilasun’un, **Kül Tigin Yazıtı**’nı bir nutuk metni olarak kabul etmesiyle yazıtların sahip olduğu dil, bu yönüyle dil ve iktidar ilişkisinin alanına girmektedir. Aynı şekilde Zeynep Korkmaz da **Orhun Yazıtları**ndaki hitap biçimlerinin söylev ya da **Nutuk** metnine uygun olduğunu söyler. (Korkmaz, 1995: 312) Zeynep Korkmaz ayrıca, Atatürk’ün **Nutuk** metnindeki dili ile Bilge Kağan’ın dilini de karşılaştırır ve iki devlet büyüğünün milleti için kaygısını gözler önüne serer. Yine Tenişev “**Orhun Kitabelerinin** dilinin eski Türk toplumunun en yüksek tabakalarına hizmet ettiğini” ve bu dilin “aristokratların dili” olduğunu belirtir. (Tenişev, 1982-1983: 160) Ancak yukarıda da belirttiğimiz gibi bir devlet büyüğünün nutku bir iktidar dilinin uyarısı olmak özelliğindedir. Şüphesiz dil ve iktidar açısından **Orhun Yazıtlarının** incelenmesi ayrı bir çalışma konusu kabul edilebilir. Oysa metinlerde; gerek Ahmet Bican Ercilasun’un gerek diğer araştırmacıların belirttiği özellikler nasihat-name diline daha yakın görünmektedir. Her iki yazıtta da hem baştan geçen iyi ve kötü hadiselerin anlatılması ve bu anlatımların ardından bazen hitap edilen kitleye soru sormakla bazen ise bir öngöründe bulunmakla nasihat edilmektedir. Bir örnekle açıklamak gerekirse, **Kül Tigin Yazıtı**’nın doğu yüzünden şu satırları gösterebiliriz:

KT D – 20 bar beg : erti : kagan at : bunta : biz : birtimiz : sünilim : kuunçuyug : birtimiz : özi yanultı : kaganı : ölti : bodunu : küñ kuul: boltı : kögmen : yir sub : idisiz : kalmazun tiyin : az kırkız : bodunug : itip yaratıp ketlimiz süñüşdimiz.....

KT D – 20 Bars (bir) bey idi. Hakan unvanını burada (ona) biz verdik. (Eş olarak da) kız kardeşim prensesi verdik. (Buna rağmen) kendisi hata işledi.

(Sonuç olarak) *Az'ların hakanı öldü, halkı (da) kul köle oldu. Kögmen ülkesi sahipsiz kalmasın diye Az (ve) Kırgız halklarını örgütleyip geldik (ve) savaştık.....*

KT D – 21 *yana : birtimiz: ilgerü : kadırgan : yışığ : aşa : bodunug : ança koonturtumuz : ança itdimiz : kuurıgaru : kenü tarmanka : tegi : türük : bodunug : ança koonturtumuz : ança itdimiz : ol ödke : kuul : kuullug : bolmuş erti küñ : küñlüg : bolmuş erti*

KT D – 21 Yeniden verdik. Doğuda Kingan dağlarının ötesine (kadar) halklarımızı öylece yerleştirdik, öylece örgütledik. Batıda Kengü Tarman'a kadar türk halkını öylece yerleştirdik, öylece örgütledik. O devirde köleler (bile) köleli olmuş idi, cariyeler (bile) kadın hizmetkârlı olmuş idi.

KT D – 22 *ança kazanmış . ança itmiş : elimiz : törümüz : erti : türük : oguz : begleri : bodun eşidin : üze teñri : basmasar : asra yir : telinmeser : türük bodun : eliñin : töriñin : kem artatı udaçı : erti : türük bodun : ertin*

KT D – 22 Onca zengin ve onca gelişmiş devletimiz vardı. (Ey) Türk, Oğuz beyleri (ve) halkı, işitin! Üstte(ki gök çökmedikçe, altta(ki) yer (de) delinmedikçe, (ey) Türk halkı, (senin) devletini (ve) yasalarını kim yıkıp bozabilirdi? (Ey) Türk halkı (kötü huyundan) vazgeç

KT D – 23 *ökün : küregüñin : üçün : igidmiş : bilge kaganının : ermiş barmış : edgü eline : kentü : yañıltıg : yablak : kigürtüg : yaralık : kantan : kelip : yana eltdi :*

KT D – 23 (ve) nadim ol! İtaatsizliğin yüzünden, (seni) besleyip doyurmuş olan akıllı hakanın ile bağımsız (ve) müreffeh devletine (karşı) kendin hata ettin (ve) nifak soktun. Silahlı (düşman) nereden gelip (seni) bozguna uğrattı (ve) dağıttı?.....

Örnekte de görüldüğü gibi, baştan geçen tarihi olayların anlatılmasının ardından hem hitap hem de soru sormakla vurgular arttırılmış ve anlatım güçlendirilmiş, en nihayetinde verilmek istenen mesaj ya da nasihat ifade edilmiştir. Bu yönüyle bakıldığında **Orhun Yazıtlarının** bir mezar anıtı ya da nutuk metni olmaktan öte, Türklerin ilk nasihat-namesi olması gerektiğini bir teklif olarak sunabiliriz. Zira anıtlardaki mesajlar anıtta olması gerekenden fazla bir şekilde gelecek nesillere öğüt niteliği taşır. Ayrıca bir nutuk metninden daha fazla edebî özelliği ve anlatım şekillerini barındırır. **Yazıtlardaki** nasihatler genel olarak siyasi konularla çerçevlenmiştir. Ancak yer yer ahlaki birtakım nasihatlere rastlamak da mümkündür. **Yazıtlarda** sıklıkla yer verilen ve kağanların, dolayısıyla devletin tarihine ilişkin hadiselerde verilen nasihatlerin parçası olarak anlaşılabilir ve bir çeşit nasihat verme yöntemi olarak kabul edilebilir.

Elbette “yazılı metin yazar ile okuru arasında gerçekleşen bir tür iletişimdir. Metin aracılığıyla gerçekleşen bu ilişki dolaylı olduğu için bu tek yönlü amaçta, metin çok açık ve kesin olmalıdır.” (Kıran-Kıran, 2002: 80) **Orhun Yazıtlarının**

gerek bir nasihat-name diline sahip olması gerekse de bir bütün olarak sahip olduğu dilin işlevsel dilbilim çerçevesinde değerlendirdiğimiz de de çarpıcı sonuçlarla karşılaşırız. Jakobson'un dilin kullanıcılarının ruhsal durumlarını göz ardı etmeden ele alarak dilsel iletişimin etkilerini saptadığı bilinmektedir. Jakobson'un dilin temel işlevleri olarak saptadığı altı işlevi sıralamak gerekirse;

1. Konuşucuya ilişkin coşku işlevi/Duygusal işlev: burada konuşucu, konuya ve kısmen de dinleyiciye ilişkin duygusal tutumunu dile getirir. Özellikle ünlemlerin ve ünlem tümcelerinin kullanılması yoluyla, öfke, düş kırıklığı, sevinç, üzüntü gibi anlatımını sağlayan işlevdir.

2. Dinleyiciye yönelik çağrı işlevi: Bir kimseyi bir konuya inandırmayı amaçlayan bildirilerde bulunan bir işlevdir.

3. Göndergesel (gönderim) işlevi: Dil dışı dünyadaki nesne ve durumların anlatılması ve betimlenmesi sırasında gerçekleşir.

4. İlişki aracına, kanala yönelik ilişki işlevi: Dil aracılığı ile ilişki kurmada, bu ilişkinin sürdüğünü doğrulamada, bu ilişkiyi uzatmada ve kesmede gerçekleşir. Örneğin; karşımızdakinin iletişimimin sürdüğünden emin olmak için yönelttiği sesim geliyor mu, dinliyor musun? Biçimindeki sorular verilebilir.

5. Üstdilsel işlev: Dille ilgili konuşma ve yazıların yanı sıra dilin gündelik yaşamdaki kullanımında sık sık kullanılır: şaka söyledim. / daha açık anlatabilir misin?..... gibi.

6. Şiirsel işlev: Bu işleve edebi işlev, estetik işlev ya da sanat işlevi adları da verilmektedir. Özelliği dinleyici ya da okuyucuyu etkilemektir. (Toklu, 2003: 25-26).

7. Jakobson'un ortaya koyduğu ve yukarıda saydığımız tüm bu işlevsel özellikler **Orhun Yazıtlarında** mevcuttur. Dolayısıyla **Yazıtları** yalnızca bir nutuk metni olarak görmek mümkün görünmemektedir. "Türklerin ilk nasihat-namesi" olarak kabul ettiğimiz **Orhun Yazıtlarında** hitap biçimleri ve anlatım özelliklerinin tonu yazıtlar baştan sona okunduğunda ritmini ve ahengini de korumaktadır. Baştan itibaren vurgu ve tonlamalar gerek ikilemelerin, eş anlamlı kelimelerin gerekse de soru sorma biçimleri ile diri tutulmuştur.

Tüm bu anlatım öğeleri, hitap biçimleri ve vurgular kutsal kitapların dilini akla getirmektedir. Tüm kutsal kitaplarda yazıtlarla ortak olarak göze çarpan noktalar; sesleniş biçimleri, farklı kişi ya da toplumlara hitap edilmesi, tekrarlarla sağlanan dikkat yoğunluğunun devamı ve daha önce de belirttiğimiz gibi önce bir olayın anlatılması ardından bu hadiseden çıkartılması gereken dersler üzerinde durulması, nasihat kalıpları ve sıklıkla rastlanan emir gibi noktalardır. Konuyu kutsal kitaplarla örneklendirirsek:

Kur'an⁷

“Ey imana erişenler; Allah’a ve onun elçisine karşı duyarlık, bağlılık gösterin ve artık onun mesajını işitmiş bulunduğumuz hâlde O’ndan yüz çevirmeyin” (Enfal Suresi, 20. ayet.)

Bakara suresinde ise; Hz. İbrahim ve Hz. İsmail’in hikâyelerinin anlatılmasının ardından “Allah’tan iyi mi biliyorsunuz? Allah tarafından kendisine verilen bir delili örtbas edenden daha zalim kim olabilir?” diye soru sorulmaktadır. (Bakara Suresi, 140. ayet)

“Ey, insanlar...” (Bakara Suresi, 21. ayet)

“Ey İsrailoğulları...” (Bakara Suresi, 40. ayet)

“Siz ey imana erişenler...” (Enfal Suresi, 15. ayet)

“Ey peygamber....” (Mümtehine Suresi , 12. ayet)

Ahkaf suresinde anlatılan hadiselerin ardından “...öyleyse (ey inananlar) kalpleri azim ve kararlılıklar dolduruluş olan bütün peygamberler gibi sıkıntılara karşı sabırlı olun ve onlara sabırla katlanın.” şeklinde nasihatte bulunmaktadır. (Ahkaf Suresi – 35. Ayet)

İncil⁸

“³²Eğeryalnız sizi sevenleri severseniz, bu size ne övgü kazandırır? Günahkârlar bile kendilerini sevenleri sever. ³³Size iyilik yapanlara iyilik yaparsanız, bu size ne övgü kazandırır? Günahkârlar bile böyle yapar. ³⁴Verdiğiniz geri almak umudunda olduğunuz kişilere ödünç verirseniz, bu size ne övgü kazandırır? Günahkârlar bile verdikleri kadarını geri almak koşuluyla günahkârlara ödünç verirler. ³⁵Ama siz düşmanlarınızı sevin, iyilik yapın, hiçbir karşılık beklemeden ödünç verin. Alacağınız ödül büyük olacak, en yüce Olan’ın oğulları olacaksınız. Çünkü O, nankör ve kötü kişilere karşı iyi yüreklidir. ³⁶Babanız merhametli olduğu gibi, siz de merhametli olun.” (İncil, Luka – 32-36, 6. Bölüm: **Sept Günü Sorunu**)

“Ama beni dinleyen sizlere şunu söylüyorum: düşmanlarınızı sevin, sizden nefret edenlere iyilik yapın, size lanet edenler için iyilik dileyin, size hakaret edenler için dua edin. ²⁹Bir yanağınıza tokat atana öbür yanağınızı da çevirin. Abanızı alandan mintanınızı da esirgemeyin. ³⁰Sizden bir şey dileyen herkese verin, malınızı alandan onu geri istemeyin. ³¹İnsanların size nasıl davranmasını istiyorsanız, siz de onlara öyle davranın.” (Matta: 5. bölüm: 28-31)

⁷ Kur’an-ı Kerim’den alınan ayetler Muhammed Esed’in Kur’an tercümesinden ve tefsirinden alınmıştır.

⁸ İncil’den verilen örnekler İncil.com adresinden alınmıştır uzantıları kaynakça verilmiştir.

Tevrat

1. *Tevrat: 1. RAB Avram'a, "Ülkeni, akrabalarını, baba evini bırak, sana göstereceğim ülkeye git." dedi, (Tevrat-tekvin-bap12:1)*⁹

2. *Lut kendine Şeria Ovası'nın tümünü seçerek doğruya doğru göçtü. Birbirlerinden ayrıldılar.*

3. *Avram Kenan topraklarında kaldı. Lut ovadaki kentlerin arasına yerleşti, Sodom'a yakın bir yere çadır kurdu.*

4. *Sodom halkı çok kötüydü. RAB'be karşı büyük günah işliyordu.*

5. *Lut Avram'dan ayrıldıktan sonra, RAB Avram'a, "Bulunduğun yerden kuzeye, güneye, doğruya, batıya dikkatle bak." dedi,*

6. *Gördüğün bütün toprakları sonsuza dek sana ve soyuna vereceğim.*

7. *Soyunu toprağın tozu kadar çoğaltacağım. Öyle ki, biri çıkıp da toprağın tozunu sayabilirse, senin soyunu da sayabilecek.*

8. *Kalk, sana vereceğim toprakları boydan boya dolaş.*

9. *Avram çadırını söktü, gidip Hevron'daki Mamre meşeliğine yerleşti. Orada RAB'be bir sunak yaptı.*

Zebur

Mez.4: 2 – Ey insanlar, ne zamana dek Onurumu utanca çevireceksiniz? Ne zamana dek boş şeylere gönül verecek, Yalan peşinde koşacaksınız? (Zebur: Mezmur 4-2)

Mez.2: 10 – Ey krallar, akıllı olun! Ey dünya önderleri, ders alın!

Mez.2: 11 – RA'be korkuyla hizmet edin, Titreyerek sevinin.

Mez.2: 12 – Oğulu öpün ki öfkelenmesin, Yoksa izlediğiniz yolda mahvolursunuz. Çünkü öfkesi bir anda alevlenir. Ne mutlu O'na sığınanlara! (Zebur: Mezmur 2-10/12)

Daha önce de belirttiğimiz gibi **Orhun Yazıtları**'nda incelenecek herhangi bir şey sadece başlık edilen konu ile değil, çok taraflı olarak birçok yönden ele alınmalıdır. Örneğin yazıtların fiziksel durumları, aralarındaki inşa ve yapısal benzerlikler veya farklılıklar da yazılı metinler kadar önem taşımaktadır.

Bu noktada kitabelerin bir kaplumbağa kaidesinin üzerine oturtulması da manidardır. Şüphesiz bu kaplumbağa kaidesi sonsuzlukla açılanabilir. Ancak bir

⁹ **Tevrat**'tan alınan örneklerin adresleri wikipedia.org adresinden alınmıştır uzantıları kaynakçada verilmiştir.

kağanın örneğin, aslan gibi güç, erk, iktidar sembolü bir hayvanı ya da birçok yerde Türklerin sembolü olan kurt ya da at gibi hayvanları değil de bu sembollerden uzak üstelik oldukça yavaş hareket eden bir hayvanı tercih etmesi önemlidir. Kaplumbağanın sonsuzluk anlamını kabul edersek, bir *nutukta*, şahlanan iktidarı temsil edecek öğeler yerine sonsuzluğu temsil eden bir şeklin tercih edilmesi önemlidir. Bu konular doğrudan bildiri konumuzla ilgili olmadığından burada ayrıntılara inmiyoruz.

Çalışmamızda yazıtlarda yer alan ve/veya almayan ünlemler iki şekilde sınıflandırılmıştır:

1. Morfolojik Ünlem

Morfolojik ünlemden kastımız açıkça ifade edilen ünlemlerdir. “ey, hey, ay, ooo...” gibi biz bu sesleri duyduğumuzda ya da bu harfleri gördüğümüzde ünlem olduklarını açıkça anlayabiliriz.

2. Semantik Ünlem

Semantik ünlemler ise, morfolojik ünlemler gibi sesler, harfler ya da kelimelerle ifade edilmeyen ancak vurgunun, tonlamanın, metindeki ilgili kısımların yapısından dolayısıyla anlamlarından kendilerinin ünlem olarak kullanıldığını anladığımız kelimelerdir. Örneğin; *bak, durmazsan, unutma, Allah* gibi sözcükler ünlem olmamalarına rağmen ses tonlaması ve vurgunun ayarlanması ile ünlem hâline gelebilirler.

Bu noktada Orhun yazıtlarında yukarıda morfolojik ünlem olarak tanımladığımız ünlemlerden, özellikle nutuk metinlerinde ya da birine seslenir, hitap ederken kullanılan ey ünlemi yer almamaktadır. Bundandır ki, Talat Tekin birçok yerde parantez içerisinde *ey* ünlemini koyarak bunun bir hitap ve ünlem olduğuna dikkat çekmiştir:

KT G – 6 süçig : sabıña : yemşak : agısıña : arturup : üküş : türük : bodun : öltüg : türük : bodun : ölsikig :

KT G – 6 çin halkının tatlı sözlerine (ve) yumuşak ipekli kumaşlarına kanıp, (ey) Türk halkı, çok sayıda öldün! (Ey) Türk halkı, öleceksin!

KT G – 7 türük : bodun : ölsikig

KT G – 7 (ey) Türk halkı, öleceksin!

BK K – 8 sabımda : igid bargu : türük : begler : bodun : bunı : eşidiñ : türük : bodunug : tirip : il tutsıkiñın : bunta : urtum : yañılıp : ölsikiñin : yeme : bunta urtum : neñ neñ sabım erser : beñgü taşka : urtum : añar körü : biliñ : türük : amtı : bodun : begler : bödke : körügme : beglergü : yañıultaçı : siz.

BK K – 8 sözlerimde yalan var mı! (Ey) Türk beyleri (ve) halkı, bunu işitin! Türk halkının dirilip (nasıl) devlet sahibi olacağını buraya hak ettim; yanılıp (nasıl) öleceğini de buraya hâkettim. (Söyleyecek) her ne sözüm (var) ise (bu) ebedi taşa hakettim. Ona bakarak (bu sözleri) öğrenin. (Ey) şimdiki Türk halkı (ve) beyleri, bu devirde (bana) tabii olan beyler; (sizler) mi yanılacak, hata edeceksiniz?

Kitabelerde *ey* ünlemi ve başka bir morfolojik ünlem de kullanılmamıştır. O dönemde hiçbir ünlemin olmadığı düşünülemez. Nitekim Necmettin Hacıeminoğlu ‘Türkçe’de Edatlar’ kitabında örneğin “*ay*” ünleminin Eski Türkçe’de kullanıldığını belirterek örnek metin olarak **Oğuz Kağan Destanı**’nı verir. (Hacıeminoğlu: 1992: 295) Bu örnek Eski Türkçe’de ünlemlerin var olduğu savını bilgi hâline getirmektedir. Ancak bu noktada “Oğuz Kağan Destanı’nın 13. yüzyılda yazıya geçirilmiş” olduğunu hatırlatmakta fayda bulunmaktadır. (Elçin, 1993: 75) Gabain ise **Eski Türkçe’nin Grameri**’nde ünlem konusunda şu bilgileri verir: “*Cümlelerin başında veya vurgulanan kelimelerin sonunda yer alan ünlemleri Eski Türkçe’de tanır. Ayrıca başlı başına anlamları olmayan edatlar da vardır. Kelime teşkili unsurlarında çok, ayrı kelimelerin sonlarına gelmeleriyle ayrılırlar. Bunlar; çeşitli kelimelerin sonuna gelebildiklerinden dolayı son eklerden de değildirlir. Bu edatlardan bazıları son ekler gibi, kendilerinden önce kelime ile ünlü uyumuna girerler; diğerleri bağımsızdırlar. “Son ek” ile edat arasındaki sınırın nasıl kaygan olduğunu, **tüg** “gibi”nin farklı durumları gösterir. **nütäg** yanında **nü tüg** “nasıl?” **antüg** yanında **anütäg** “onun gibi öyle.”* Ayrıca Gabain, Eski Türkçe’de geçen ünlemler olarak *a, ya, ay, äy* örneklerini verir. (Gabain, 2003: 104) Ancak Gabain’in verdiği örnekler Uygurca metinlere aittir.

Ünlemlerin dilin doğuşu teorileri içerisinde yer alması, insanların doğa ile ilişkisinde sevinç, korkma, hayret gibi tepkilerini bugün de olduğu gibi bir anlamlı bir kelime kullanmadan tek başına anlamsız sözlerle ve elbette vurgu ve tonlama ile ifade edilmesinden kaynaklandığı düşünülebilir. Bu saydıklarımızın arasında vurgu ve tonlama büyük önem taşımaktadır. Nitekim söz konusu ünlem olduğunda, vurgu da değişmektedir. Talat Tekin “zarflar (belirteçler), ünlemler ve abartma sıfatları dışındaki kelimeler, başka bir deyişle, isimler (adlar ve sıfatlar), zamirler (adıllar), sayı adları ve çok heceli yalın eylem gövdeleri ayrı olarak ele alınmalı ve bunlarda birleşik değillerse, vurgunun son hece üzerinde olduğu belirtilmelidir.” (Tekin, 2005: 424) demekle konuya açıklık getirmektedir. Morfolojik ünlemler, günümüzde olduğu gibi elbette yazıtların yazıldığı dönemde de yaşamaktaydı ve kullanılıyordu. Öyleyse neden yazıtlarda morfolojik ünlem kullanılmamıştır? Talat Tekin’in de belirttiği gibi morfolojik ünlemde tonlama, vurgu ve ses tonunun değişmesi önemlidir. Oysa yazıtların yazılı metinler olması bu şansı ortadan kaldırmaktadır. Örneğin yukarıda da örneğini verdiğimiz gibi *Türk bodun* sözüne ses tonlaması ve vurgusundaki çeşitlilik ile alıcının çeşitli

ve farklı anlamlarda anlayabileceği şekilde, sevgi, hayret, öfke, aşağılama gibi anlamlar katabilir ve aslında kelimeleri değiştirmeden kelimeleri değiştirmiş oluruz. Şüphesiz bir şiir ya da roman gibi yazılı metinlerde de eser bir kitleye okunmadan yazılı hâlinde morfolojik ünlemlerin kullanılması olağandır. Bu noktada, morfolojik ünlemler ya Orhun yazıtlarına hiç konu olmamıştır ya da aslında metinde morfolojik ünlem ya da ünlemler vardır. Bizim gördüğümüz biçimde *ey*, *hey* gibi bu gün kullanılan haliyle olmasa da ekleşmiş bir şekilde morfolojik ünlemlerin kullanılması muhtemeldir ya da çok daha zor bir şey yapılarak söz sanatları ve tekrarlar, soru sormalar, zaman kiplerinin değiştirilmesi gibi yollarla metnin okuyuşuna kıvraklık kazandırılmış ve okur metni *ey* gibi morfolojik ünlemler yazılmamış hâlde okurken, *ey* yazılmış gibi tonlama ve vurgu yapmak zorunda bırakılmıştır. Burada, metinlerin okunmasında ve anlamlandırılmasında birçok noktanın ihtilafı olduğunu söylemekte fayda olduğunu görüyoruz. Geçmiş yıllardan bu güne devam eden ve farklı okuma ve anlamlandırma durumları içerisinde bu güne kadar görünmeyen morfolojik ünlemler fark edilebilir.

Semantik ünlemler ise, morfolojik ünlemlerden farklı olarak metin içerisinde bol tekrarlarla verilmiştir. Örneğin *şüphesiz* anlamındaki ***erinç*** kelimesinin böyle bir işlevi olması söz konusu edilebilir. *Erinç* kelimesinin bir paragraf içerisinde sıklıkla tekrar edilmesi ve bu tekrarların özellikle cümle sonunda olması, bir semantik ünlem etkisi yaparak, inandırıcılığın ve dikkatin satırların üzerinde yoğunlaşmasını sağlamaktadır.

KT D – 3bilge : kagan : ermiş : alp : kagan : ermiş : buyırkı yeme : bilge ermiş erinç : alp ermiş erinç : begleri : yeme : bodunı yeme : tüz ermiş :

KT D – 3 (Onlar) akıllı hükümdarlar imiş, cesur hükümdarlar imiş; (emirleri altındaki) kumandanları da akıllı imişler şüphesiz, cesur imişler şüphesiz. Beyleri ve halkları da barış ve uyum içinde imişler şüphesiz. Onun için devleti öylece yönetmişler şüphesiz; devleti yönetip yasaları düzenlemişler

KT D – 4anta kisre : inisi kagan :

KT D – 4Ondan sonra, erkek kardeşleri hükümdar

KT D - 5 bolmuş erinç : oğltı : kagan bolmuş erinç : anta : kisre : inisi : eçisin teg : kılunmaduk erinç : oğlu : kañın teg : kılunmaduk erinç : biligsiz :

Kagan : olurmuş erinç : yablak : kagan : olurmuş erinç : buyrukı : yeme : billigsiz ermiş erinç : yablak ermiş erinç :

KT D – 5....olmuşlar şüphesiz, oğulları hükümdar olmuşlar şüphesiz. Ondan sonra erkek kardeşleri ağabeyleri gibi yaratılmamış şüphesiz, oğulları babaları gibi yaratılmamış şüphesiz. Akılsız

Hakanlar tahta oturmuş şüphesiz, kötü hakanlar tahta oturmuş şüphesiz. (Onların) kumandanları da akılsız imişler şüphesiz, kötü imişler şüphesiz.

Burada yazıtlardaki noktalamalara dikkat edilirse *erinç* kelimesi her kullanımında kendisinden önceki fiille beraber olarak noktalanmıştır. Yani: *erinç*: şeklinde değil: *kagan bolmuş erinç*: olarak bölünmüşlerdir.

Bunların yanı sıra **Orhun Yazıtları**'nda kimlere seslenildiği ve bu seslenmelerde öncelik sıralaması yapılıp yapılmadığı konusu da önem taşımaktadır. **Köl Tigin Yazıtı**'nın birinci satırında hitap edilen kitle şöyle sıralanmıştır:

KT G – 1 teñri teg : teñride : bolmuş : türük : bilge : kagan : bu ödke : olurtum : Sabımın : tüketi : eşidgil : ulayu : iniygünüm : oğlanım : biriki : uguşum : bodunum : biriye : şadapıt begler : yırıya : tarkat : buyruk : begler : otuz

KT G – 1 ben tanrı gibi (ve) Tanrı'dan olmuş Türk bilge hakan, bu devirde tahta oturdum. Sözlerimi baştan sona işitin, önce (siz) erkek kardeşlerim, (ve) oğullarım, birleşik boyum (ve) halkım, sağdaki Şadapıt beyler, soldaki Tarkanlar (ve) kumandan beyler, Otuz(tatar.....

KT G – 2 tokuz oguz : begleri : bodunu : bu sabımın edgüti : eşid : katıgdi : tñla

KT G – 2 Dokuz Oğuz beyleri (ve) halkı, bu sözlerimi iyice işitin (ve) sıkıca dinleyin.

Yine **Bilge Kağan Yazıtı**'nın girişinde de aynı sırlama ile karşılaşırız

BK K – 1 ben tanrı gibi ve tanrıdan olmuş Türk bilge hakan, bu devirde tahta oturdum. Sözlerimi baştan sona işitin, önce siz erkek kardeşlerim ve oğullarım, birleşik boyum ve halkım

Sıralamaya *önce* kelimesi ile başlanması ve önceliğin erkek kardeşlere verilmesi elbette bir kağan dilinin gereğidir. Devlet erkânının en önemli kısmını oluşturan erkek kardeşlerin, erkek olmalarının önemi Türk toplumunda tartışılmaz konulardandır. Ayrıca erkek kardeşlerin gelecek kağanlar arasında olması ya da kağan olacak şahıslara babalık yapma vasıfları da soy devam ettirileriyle ayrı önem kazanmaktadır. Devlet yönetimi içerisinde erkek çocuklara ve akrabalara verilen önem aldıkları görevlerle de gözler önüne serilmektedir. Nitekim Sadettin Gömeç "**Kök Türk Tarihi**"nde; "İl-Teriş Kagan, Ötüken'de hâkimiyetini tesis ettikten sonra, kardeşi Kapgan'ı şad, To-si-fu'yu da yabgu tayin etmişti. Bilge de amcası Kapgan Kagan tahta çıktığında Tarduş Şad ilan edilmişti. Kapgan Kagan aynı zamanda küçük oğlunu İni İl-Kagan, kardeşi To-si-fu'yu da Sol Şad yapmıştı." (Gömeç, 1999: 97) Bu noktada hiyerarşi sıralaması bizi yanıltmadan "*oğullar*" hitabı ile devam etmektedir. Oğullar da yukarı da belirttiğimiz gibi

hem soy devam ettirici hem de hükümlerlik “veliahdı” (Gömeç:, 1999: 102) olarak önemlidirler. Daha sonra çember genişlemekte; boy ve halk sırlamasının ardından yakın halklara da seslenilmekle, seslenilen kitle genişletilmektedir.

Bu sırlamanın dışında bunun kadar geniş bir sıralama yazıtlarda görülmez. Seslenmenin en çok kullanıldığı kitle ise Türk halkıdır. Türk halkına sesleniş tek başına veya beylerle birlikte **Kül Tigin** ve Bilge Kağan Yazıtlarında toplam 20 kez kullanılmıştır.

Türk halkı seslenişinin ardından tercih edilen kullanım “*Türk beyleri ve halkı*” olmuştur.

KT G – 10 yok : çıgan . bodunug : koop kuubratdım : çıgan : bodunug : bay kıtlım : az bodunug : üküş : kıtlım : azu bu sabımda : igid bargu : türük : begler : bodun : bunu eşidiñ : türük bodun tirip : il tutsıkiñin : bunta : urtum : yañılıp : ölsikiñin : yeme

KT G – 10 yoksul (ve) fakir halkı hep derleyip topladım: fakir halkı zengin yaptım, az halkı çok yaptım. Yoksa bu sözümde yalan var mı? (Ey) Türk beyleri (ve) halkı, bunu işitin! Türk (halkı) yaşayıp devlet sahibi olduğunu buraya (taş üzerine) hakkettim; yanılıp öleceğini de

BK D – 33 men iniligü bunça başlayı kazanmasar türük bodun ölçeçi erti yok boltaçı ertitürük begler bodun ança sakının ança bilin oguz bodun.....ıdamyın tiyin süledim

BK D – 33 ben erkek kardeşimle beraber bu kadar önderlik edip çalışmasa ve muvaffak olmasa idim Türk halkı ölecek idi, yok olacak idi. Türk beyleri ve halkı şöylece düşünün (ve) şöylece bilin: Oğuz halkı göndermeyeyim diye sefer ettim.

“*Türk Beyleri*” hitabı ise tek başına bir kez Kül Tigin yazıtında kullanılmıştır:

KT D – 34 tegdükin türük begler koop bilirsiniz ol süg anta yok kışdımız

KT D – 34 hücum ettiğini, (ey) Türk beyleri, hepiniz bilirsiniz. O orduyu orada yok ettik.

“*Türk halkı ve beyleri*” hitabı başına şimdiki kelimesiyle vurgu yapılarak da bir kez **Bilge Kağan Yazıtı**’nda bir kez de Kültigin yazıtında kullanılmıştır:

BK K – 8 sabımda igid bargu türük begler bodun bunu eşidiñ türük bodunug tirip il tutsıkiñinbunta urtum yanılıp ölsikiñin yeme bunta urtum neñ neñ sabım erser bengü taşka urtum añar körü biliñ türük amtı bodun begler bödke körügme beglergü yañıltaçı siz.

BK K – 8 sözlerimde yalan var mı? (Ey) Türk beyleri (ve) halkı, bunu işitin! Türk halkının dirilip (nasıl) devlet sahibi olacağını buraya hak ettim; yanılıp (nasıl) öleceğini de buraya hakkettim. (Söyleyecek) her ne sözüm (var) ise (bu)

ebedi taşa hakkettim. Ona bakarak (bu sözleri) öğrenin. **(Ey) şimdiki Türk halkı (ve) beyleri**, bu devirde (bana) tabii olan beyler; (sizler) mi yanılacak, hata edeceksiniz?

KT G – 11 bunta : urtum : neñ neñ : sabım : erser : beñgü taşka : urtum : añar körü biliñ : türük : amtı : bodun begler : bödke körügme : beglergü : yañultaçı siz :

KT G – 11 buraya hakkettim. (Söyliyecek) her ne sözüm var ise ebedi taşa hakkettim. Ona bakarak (bu sözleri) öğrenin. **(Ey) bugünkü Türk halkı (ve) beyleri**, bu devirde bana itaat eden beyler; (sizler) mi yanılacaksınız?,

Türk halkı ve beyleri kullanımının yanı sıra “Oğuz beyleri ve halkı” kullanımı da Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında birer kez kullanılmıştır:

KT D – 22 ança kazanmış <ança> itmiş elimiz törümüz erti türük oguz begleri bodun eşidiñ üze teñri basmasar asra yir telinmeser türük bodun eliñin törüñin kem artatı udaçı erti türük bodun ertin

KT D - 22 onca zengin (ve) onca gelişmiş devletimiz vardı. **(Ey) Türk, Oğuz beyleri (ve) halkı**, işitin! Üstte(ki) gök çökmedikçe, altta(ki) yer (de) delinmedikçe, (ey) Türk halkı, (senin) devletini (ve) yasalarını kim yıkıp bozabilirdi? (Ey) Türk halkı, (kötü huyundan) vazgeç

BK D – 18 ol ödke kuul kuullug küñ küñlög bolmuş erti inisi eçisin bilmez erti oğlu kañin bilmez erti ança kazanmış ança itmiş ilimiz törümüz erti türük oguz begleri bodun eşid üze teñri basmasar asra yer telinmeser

BK D – 18 o devirde köleler (bile) köleli olmuş idi, cariyeler (bile) cariyeli olmuş idi. Kardeşler ağabeylerini bilmez idi. Onca zengin, onca gelişmiş devletimiz vardı. **(Ey) Türk, Oğuz beyleri (ve) halkı**, işitin! Üstte(ki) gök çökmedikçe, altta(ki) yer (de) delinmedikçe,

Bu kullanımların yanı sıra bir kez Kül Tigin yazıtında kullanılan “kutsal Ötüken dağları halkı” kullanımı da dikkat çekmektedir:

KT D – 23 ökün küregüñin üçün igidmiş bilge kaganıñın ermiş barmış edgü eline kentü yañiltıg yablak kügürtüg yaraklıg kantan kelip yana eltdi süñüglüg kantan kelipen süre eltdi iduk Ötüken yış bodun bardıg ilgerü barıgma

KT D – 23 (ve) nadim ol! İtaatsizliğin yüzünden, (seni) besleyip doyurmuş olan akıllı hakanın ile bağımsız (ve) müreffeh devletine (karşı) kendin hata ettin (ve) nifak soktun. Silahlı (düşman) nereden gelip (seni) bozguna uğrattı (ve) dağıttı? Mızraklı (düşman) nereden gelip de (seni yerinden yurdundan) sürüp kaçtırttı? **Kutsal Ötüken dağları halkı**, (yerini yurdunu bırakıp) gittin. Doğuya gidenler(iniz)

Bir şahıs ya da kitle ismi zikredilmeden sadece “*cahil kişiler*” demek suretiyle bir hitap da mevcuttur:

KT G – 7 yazı : koonayın tiser : türük bodun : ölsikig anta . aňig kiři : ança : boşgurur : ermiş : irak erser : yablak : ağı birür : tip ança : boşgurur : ermiş : bilig bilmez : kiři : ol sabıg : alıp : yagru : barıp : üküř kiři : öltüg:

KT G – 7 ovasına konayım dersen, (ey) Türk halkı, öleceksin! Orada kötü (niyetli) kimseler şöyle akıl verirler imiş : “(Çinliler; bir halk) uzak(ta yaşıyor) ise, kötü hediyeler verir; yakın(da yaşıyor) ise iyi hediyeler verir” deyip öyle akıl verirler imiş. (Ey) cahil kişiler, bu sözlere kanıp, (Çinlilere) yakın gidip çok sayıda öldünüz.

Elbette her ne kadar isim verilmesi de daha önceki hitap şeklinden de anlaşılacağı üzere kastedilen Türk halkıdır. Denilenler yapılmazsa bir cahilliğin sergileneceği vurgulanmaktadır.

Ayrıca Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında birer kez;

KT G – 12 / BK K – 15 on ok : oglına : tatına : tegi : bunu : körü : bilin

KT G - 12 / BK K – 15 On-ok oğullarına (ve onlara tabi) yabancılara kadar (herkes) bunu görün (ve) öğrenin

denmiştir.

Ayrıca yazıtlarda tahribattan dolayı okunamayan kısımlarda bir şahıs ya da kitle ismi zikredilmeden ancak bizim iki şahıs eki kullanılması dolayısıyla başlangıcında bir isim ya da kitle zikredildiğini sandığımız iki örnek bulunmaktadır.

BK K – 14edgü körteçi sen ebime kirteçi sen buñsuz boltaçı sen.....

BK K – 14iyilik göreceksin, evine gireceksin (ve) dertsiz olacaksın.....

BK K – 12 beglerig : bodunug

BK K – 13 yeme : igidin : emgetmeñ : tolgatman

BK K – 12 beyleri (ve) halkı

BK K – 13 da (iyi) besleyin; eza (ve) cefa etmeyin.....

İkinci örnekte başta *beyleri ve halkı* ifadesini görünce bunun yazıtlarda daha önce geçen *Türk, Oğuz beyleri ve halkı* tamlaması olduğu sanılmaktadır. Fakat *halkı da iyi besleyin* denmesi bu durumu ortadan kaldırmaktadır. Yine de burada hitabın beylere olduğu ve *halkların da iyi beslenmesinin ve eza, cefa edilmemesinin* öğütlendiği bir ihtimal olarak düşünülebilir.

Kül Tigin yazıtının sonu sayılabilecek güney yüzünde, yazıtın tamamında hitap edilen tüm kitleleri kapsarcasına;

KT G – 13 ... bengü taş : tokıtdım : bitıtdım : anı körüp : ança biliñ

KT G – 13 ...ebedî taş hak ettirdim, yazdırtım. Onu görüp öylece bilin (ve öğrenin).

denmiştir.

Son olarak Kül Tigin yazıtının güney-doğu yüzünde, yazıtın tamamındaki hitaplardan farklı olarak, devletin bekasını ve kurtuluşunu sağlayan kağanlara hitap edilmiştir. Bu hitapta da devlet büyüklerinin olumlu vasıfları sayılmış ve onlar için iyi dileklerde bulunulmuştur.

Igar oğlanıñızda taygunuñızda yegdi igidür ertigiz uça bardıgız teñride tirigdekiçe

(halkınızı) değerli evladınızdan, tay (gibi) oğullarınızdan daha iyi besliyor idiniz. Uçup gittiniz. Gök(lerde de) hayattaki gibi (olasınız).

Yazıtlarda genel olarak, her kitleye ihtiyacına göre nasihatlerde bulunulmuş ve gerekli şekillerde ihtar edilmişlerdir. Bu noktada ayrı bir konu olarak Orhun yazıtlarında hitap edilen kitlelere hangi fiiller ve duygular ya da nasıl bir üslupla hitap edildiği, Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtının aynı satırları dışında neden bu hitapların tercih edildiği ve bu hitap şekillerinin söylemlerindeki benzer ve farklı duygular ve buna benzer sorular ele alınabilir.

Yazıtlar içerisinde hiçbir hitap şeklinde doğrudan bir “kadın” kelimesi, morfolojisi zikredilmez. Ancak yazıtlarda kız kardeşlerden, prenseslerden bahsedilmekte ve *katun* kelimesi geçmektedir. Bu noktada, kadınlardan bahsedilmesine rağmen hitaplarda doğrudan kadınlara seslenilmemesi, yazıtları bir kağanın yazdırması nedeniyle; bu durumun erkek dilinin hâkimiyetinden kaynaklandığı akla getirmektedir.

Bir diğer konu ise, yazıtlarda ayrıntıya inerek aslında ne söylendiğine büyüteçle bakılmasıdır. Yukarıda saydığımız hitap şekillerinin ardından ismi sayılan bu kitlelerden ne istenmektedir ve istek ya da öneriler hangi fiillerle, gösterenle ifade edilmiştir? Bu gösterenlerin ifadesi ünlemlerin ortaya çıkması açısından da önemlidir. Bu önem, noktalama işaretlerinin kullanılmadığı o dönemde Talat Tekin’in günümüz Türkçesine aktardığı bazı cümlelerin ardından ünlem işareti koyması ile de gösterilmiştir.

Bu konuda yazıtlardaki emir şekilli kullanımlar dikkat çekici çoğunluğa sahiptir.

En çok kullanılan emir ifadeli fiil, yazıtların tamamının bir hitap biçimi olarak algılanmasına da yardımcı olan *eşid-* gösterenidir. *Eşid-* göstereni hitap ögesi olarak üç farklı biçimde kullanılır:

eşidgil:

KT G – 1 Sabımın tüketi eşidgil

*KT G – 1 Sözlerimi baştan sona **işitin***

eşidiñ:

KT G – 10 : türük : begler : bodun : bunu eşidiñ?

*KT G – 10 (Ey) Türk beyleri (ve) halkı, bunu **işitin***

KT D - 22 erti türük oguz begleri bodun eşidiñ

*KT D - 22 (Ey) Türk, Oğuz beyleri (ve) halkı, **işitin!***

BK K – 8 türük begler bodun bunu eşidiñ!

*BK K – 8 (Ey) Türk beyleri (ve) halkı, bunu **işitin!***

eşid:

KT G – 2 tokuz oguz : begleri : bodunı : bu sabımın edgüti : eşid : katıgdı : tınla

*KT G – 2 Dokuz Oğuz beyleri (ve) halkı, bu sözlerimi iyice **işitin** (ve) sıkıca dinleyin.*

BK D – 18 türük oguz begleri bodun eşid.

*BK D – 18 (Ey) Türk, Oğuz beyleri (ve) halkı, **işitin!***

Özellikle *eşidgil* göstereninin bir kez kullanılması ve bu kullanımın yazıtların giriş niteliğinde olan ilk satırında bulunması dikkat çekicidir. Elbette emir ifadesinin hem *-gil* eki ile hem de eksiz olarak bir arada kullanılması söz konusu edilebilir, ancak burada bir soru olarak araştırılması gereken konu; yazıtların yazıldığı ve sonrasındaki dönem eserlerinde *-gil* ekinin kullanım şeklinin, vurguyu artırma aracı olarak kullanılıp kullanılmadığı konusudur. Zira yukarıda örnek olarak verilen *eşid* fiilinin üç ayrı kullanımı da ikinci şahısa yöneliktir. *Eşidin* ve *eşid* arasındaki fark birinin tekil diğerinin ise çoğul olarak kullanılmasıdır. Oysa *eşidin* ve *eşid* fiillerinin kullanımından önce yer alan hitap şekilleri her iki kullanımda da çoğuldur. *Sen işit* diye kullanılan durumda sen yerine hitap edilen kitle *dokuz oğuz beyleri ve halkıdır*. Öyleyse, burada *eşidin* kullanımının tercih edilmesi gramatik açıdan daha doğru sayılabilirdi. Oysa *eşid* şeklinin tercih edilmesi emir kullanımını çoğul bir hitaba rağmen kuvvetlendiren bir şekil gibi görünmektedir. *Eşid* kullanımının ardından *katıgdı tınla* tamlaması gelir ki bu tek bir kullanım olarak geçer. Öyleyse burada vurgu hem emirle hem de iki yakın anlamlı fiilin kullanılması ile sağlanmıştır. *İyice işitin ve sıkıca dinleyin*, demekle adeta ünlemde ve seslenişte boş nokta bırakılmamaktadır.

Bilin göstereni de sıklıkla kullanılan fiillerdendir. Aşağıda örneklerini vereceğimiz *bilin* göstereninin kullanıldığı satırlarda önemli olan ve *bilinmesi istenen* öge bengu taşlardır. Bengü taşların sonsuzluğu, bu taşlara yazılanlara bakılarak, sık sık okunarak öğrenilmesi ile sağlanmış olacaktır. Zira yazılması gereken her şey yazıtlara yazılmıştır ve hitap edilen kesimlerden bir beklenti olarak buralara her bakıldığında ayrı bir anlam çıkacağı gibi veya farklı zamanlardaki okumalarla farklı anlamlar ve faydalar sağlanabileceği duygusuyla *her ne sözüm var ise buraya yazdım buna bakıp öğrenin* denmektedir. ,

KT G – 11 bunta : urtum : neñ neñ : sabım : erser : beñgü taşka : urtum : añar körü biliñ : türük : amtı : bodun begler : bödke körügme : beglergü : yañultaçı siz :

KT G – 11 buraya hakkettim. (Söyliyecek) her ne sözüm var ise ebedi taşa hakkettim. Ona bakarak (bu sözleri) öğrenin. (Ey) bugünkü Türk halkı (ve) beyleri, bu devirde bana itaat eden beyler, (sizler) mi yanılacaksınız?,

BK K – 8 sabımda : igid bargu : türük : begler : bodun : bunu : eşidiñ : türük : bodunug : tirip : il tutsıkıñın : bunta : urtum : yanılıp : ölsikiñin : yeme : bunta urtum : neñ neñ : sabım erser : bengü taşka : urtum : añar körü : biliñ : türük : amtı : bodun : begler : bödke : körügme : beglergü : yañultaçı : siz

BK K – 8 sözlerimde yalan var mı! (Ey) Türk beyleri (ve) halkı, bunu işitin! Türk halkının dirilip (nasıl) devlet sahibi olacağını uraya hak ettim; yanılıp (nasıl) öleceğini de buraya hakkettim. (Söyleyecek) her ne sözüm (var) ise (bu) ebedi taşa hakkettim. Ona bakarak (bu sözleri) öğrenin. (Ey) şimdiki Türk halkı (ve) beyleri, bu devirde (bana) tabii olan beyler, (sizler) mi yanılacak, hata edeceksiniz?

BK K – 15 on-ok oğlña tatuña tegi bunu körü biliñ bengü taş tokıtdım..... tokıtdım bitıtdım bunu körüp ança biliñ ol taş barkin.....

BK K – 15 on-ok oğullarına (ve onlara tabi) yabancılara kadar (herkes) bunu görün (ve) öğrenin. Ebedi taş hakkettirdim.....hakkettirdim (ve) yazdırtım. Bunu görün (ve) öylece öğrenin. (O) taş tapınağımı.....

BK D – 33 men iniligü bunça başlayı kazanmasar türük bodun ölçeı erti yok boltaçı erti türük begler bodun ança sakının ança bilin oguz bodun idamıyın tiyin süledim

BK D – 33 ben erkek kardeşimle beraber bu kadar önderlik edip çalışmasa ve muvaffak olmasa idim Türk halkı ölecek idi, yok olacak idi. Türk beyleri ve halkı şöylece düşünün (ve) şöylece bilin : Oğuz halkı göndermiyeyim diye sefer ettim.

Yalnızca en son örnekte yani Bilge Kağan yazıtının doğu yüzündeki 33. satırda geçen **ança sakının ança bilin** şekli önemlidir. Burada bilmenin yanı sıra düşünülmesi de istenmektedir. Bu noktada bir ayrıntı olarak **ança** kelimesinin üzerinde durmak gerekmektedir. Zira birçok bilim adamı gibi Talat Tekin de **ança** kelimesini *şöylece* diye tercüme etmiştir. Ancak Osman Nedim Tuna bu kelimenin *enç(ç)e* şekliyle kabul edip okuyarak **sulh içinde rahatlıkla** anlamını vermektedir. (Tuna, 1993-1995: 78)

Bir diğer emir ise Türk halkının vazgeçmesi gereken kötü huyları üzerinedir.

Türük bodun ertin

(Ey) Türk halkı, (kötü huyundan) vazgeç

BD – 19 erti Türük bodun ertin ökün

Türk halkı, (bu huyundan) vazgeç (ve) nadim ol!

Sonuç olarak, yer kısıtlaması dolayısıyla sınırlı bir biçimde ele alamaya çalıştığımız **Orhun Yazıtları**ndaki hitap biçimlerinin toplumsal dilbilim açısından analizi konusunda söylediklerimiz ancak bir giriş olarak kabul edilebilir. Hitap biçimleri konusu, doğrudan bir kişi ya da kitleye hitabın yanı sıra soru ekleriyle vurgunun arttırılması ve dolaylı olarak bir ünlemin sağlanması, ikinci şahıs dışındaki şahısların hitap biçimlerindeki yeri gibi konular burada ele alınamamıştır. Ayrıca, hitap biçiminin oluşturulmasında bir yol olarak ele almaya çalıştığımız emir şekilli kullanımlara ek olarak; (tıpkı soru ekiyle dolaylı bir ünlemin sağlanması gibi) şart kipiyle kurulan cümlelerin, gelecek zaman ekiyle verilen hükümlerinin de emir telakki edilip edilemeyeceği konusu ve örneğin *idi: asla, hiç* gibi yargı kelimelerinin vurgu ve ünlem oluşturmadaki yeri yine sayfa sınırlandırılması nedeniyle incelenememiştir.

Sonuç olarak, **Orhun Yazıtları** ünlemleri ve hitap biçimlerini baştan sona var eden bir üslupla yazılmıştır. **Yazıtların** tamamının bir hitap unsuru olması yazıtların yalnızca dil açısından değil tarihi ve sosyolojik açıdan da önemini arttırmaktadır. Sosyal bilimlerin her alanında olduğu gibi dil de tek başına ve bağımsız bir alan olarak ele alınamaz. Orhun yazıtları, gerek incelemeye çalıştığımız konu çerçevesinde gerekse diğer konu başlıklarının sağlıklı sonuçlara ulaşmasını sağlayabilmek adına; tarihçiler, coğrafyacılar, taş uzmanları, sosyologlar, sosyo-antropologlar, din tarihçileri ve bu saydığımız alanların alt dallarında yazıtların kapsadığı alanlara ait bilginlerle birlikte yeniden, tekraren ve farklı bakış açılarıyla katılımıyla bir kez daha keşfedilmelidir.

KAYNAKÇA

Aksan, D., (1971), **Kelime Bilimi ve Anlambilimi Ölçütlerinden Yararlanarak Bir Yazı Dilinin Eskiliğini Saptama Yolları 1: Kavram**

Alanı-Kelime Ailesi İlişkileri ve Türk Yazı Dilinin Eskiği Üzerine”, TDAY-Belleten, s. 253-261.

----, (2000), **Türkçenin Sözcükleri**, Ankara, Engin Yayınevi.

Başkan, Ö., (1968) “İnsan Dilinin Doğuşu”, **TDAY-Belleten**, s. 143-156.

Corballis, M. (2003) **İşaretten Konuşmaya (Dilin Kökeni ve İşlevi)**, İstanbul, Kitap Yayınevi.

Elçin, Ş., (1993) **Halk Edebiyatına Giriş**, Akçağ Yayınları.

Ercilasun, A. B., (1994) “Köl Tigin Yazıtları Bir Nutuk Metni midir?” **TDAY-Belleten**, s. 31-39.

Ercilasun, A. B., **Tarihten Geleceğe Türk Dili**, <http://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20TURK%20DILI/7.php>.

Foucault, F, (1994) **Kelimeler ve Şeyler- İnsan Bilimlerinin Bir Arkeolojisi**, Çev.: Mehmet Ali Kılıçbay, İstanbul, İmge Kitabevi.

Gabain, A. V., (1959) “Eski Türkçe’nin Yazı Dili”, **TDAY- Belleten**, s. 311-329.

----, (2003) **Eski Türkçe’nin Grameri**, Ankara, TDK.

Gömeç, S., (1999) **Köktürk Tarihi**, Ankara, Akçağ Yayınları.

Hacıeminoğlu, N., (1992) **Türk Dilinde Edatlar**, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınlar.

Johanson, L., (2002) Çev: Nurettin DEMİR – Emine YILMAZ, **Türk Dili Haritası Üzerinde Keşifler**, Ankara, Grafiker Yayınları.

Kafesoğlu, İ., (2002) **Türk Milli Kültürü**, İstanbul, Ötüken Yayınları.

Kıran, A- Kıran, Z.,(2002) **Dilbilime Giriş**, Ankara, Seçkin Yayınları.

Korkmaz, Z., (1994) “Yazılı Devirlerdeki Gelişmelere Göre Eski Türkçe’nin Yaşı”, **TDAY-Belleten 1989**, TDK Yayınları, Ankara.

----, (1995) **Türk Dili Üzerine Araştırmalar**, 2 Cilt, Ankara, TDK Yayınları (Cilt 1).

----, (2003), **Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)**, Ankara, TDK Yayınları.

Kur’an-Kerim Tercümesi, ESED, M., (2000) **Kur’an Mesajı Meal-Tefsir**, İstanbul, İşaret Yayınları.

Ölmez, M., (1998) “Eski Türkçe’nin Sözlükleri”, **Kebikeç Dergisi**, Sayı: 6, s; 119-123.

Şirin, H., (2004) “Türkçede yaz- ‘yazı yazmak’ Fiili Üzerine”, **Türk Dili Dergisi**, Sayı: 634, s., 563-571.

Tekin, T., (1988) **Orhon Kitabeleri**, Ankara, TDK, 3.

-----, (2005) **Makaleler 3-Çağdaş Türk Dilleri**, Ankara, Grafiker Yayınları

Tenişev, E. R., (1982-1983) “Eski Türklerde Edebi Bir Dil Var mıydı?”, **TDAY- Belleten**, s. 157-161.

Tezcan, s., (1978), “En Eski Türk Yazı Dili ve Yazımı”, **Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe**, Ankara, Türk Tarih Kurumu yayınları, s. 271-324.

Toklu, O., (2003) **Dilbilime Giriş**, Ankara, Akçağ Yayınları.

Tuna, O. N., (1997) **Sümer ve Türk Dillerinin Tarihi İlgisi ile Türk Dili'nin Yaşı Meselesi**, Ankara, TDK.

-----, (1993-1995) **Ekin Ara İdi Oksuz Kök Türk Ança Olurur Ermiş (KT,D, 2- 3) İbaresini Üzerine**, TDAY – Belleten, Ankara, s. 77-81.

Zerzan, J., (2000) **Gelecekteki İlkeli**, Kaos Yayınları, İstanbul.

----- (1999), **Türk Gramerinin Sorunları II**, Ankara, TDK.

WEB

<http://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20TURK%20DILI/7.php>

İncil

http://www.incil.com/doc/incil_html/frame1.html

http://www.incil.com/doc/incil_html/frame1.html

Tevrat

http://tr.wikisource.org/wiki/Eski_Ahit/Tekvin/BAP_12

http://tr.wikisource.org/wiki/Eski_Ahit/Tekvin/BAP_13

Zebur

<http://www.yazgemisi.com/zebur/520-mezmur-4-a.html>

<http://www.yazgemisi.com/zebur/522-mezmur-2-a.html>

